

ESKİ KIPÇAK DİLİNİN ALFABESİ HAKKINDA BİR KAÇ SÖZ*

SERJAN DÜYSENOV**

«el-Kavânînü'l-Küllîyye'nin Malzemelerine Göre»

Türk dili ve edebiyatı ilminin Kıpçak dili ve edebiyatı sahası, bugünlerde yeniden emekleye emekleye ayağa kalkmağa başlamaktadır. Dünya Kıpçak dili ve edebiyatı ilmi hakkında daha söylenmeyen pek çok söz ile keşfedilmeyen bir çok sır mevcuttur. Bunlardan birisi şudur : Kıpçakça, vakt-i zamanında, Doğu Avrupa, Orta Asya ve Yakın Doğu memleketlerinde yaşayan halklar arasında ortak bir dil olarak kabul edilmiştir. Bütün Türk halklarının dili olan «Türk dili», (bugün «Türkî dili» olarak isimlendirilmektedir.) diye ifade edilen kelimenin eş anlamlısı olan Kıpçak dili, Mahmud İbnü'l-Hüseyn İbni Muhammedü'l-Kaşgâri'nin çalışmaları ile araştırılmaya başlanmış (11. asır) ve kendi gelişme seyirine devam etmiştir. Yazılma, söylenilme ve kullanılma yerine göre Kıpçak (Kuman, Koman, Poloveç) dilinin malzemeleri, her zaman birçok coğrafi bölge ve yerlerde pek çok yazı çeşidiyle ortaya çıkmıştır. (Grek yazısı, Arap alfabesi, Kril, Çin hiyerogrifi, Ermeni yazısı v.b.)

Kıpçak diline, Arap alfabesiyle bir çok güzel edebî eser aktarılmıştır. Böylece kendi kendine gelişen bir Kıpçak edebiyatı da meydana gelmiştir. Misal olarak, Firdevsî'nin *Şahnâmesi*'ni Sâdî'nin *Gülistânı*'nı v.b. sayabiliriz. Bu eserler, Türk lehçelerinin (belki başka dünya dillerinin de) içinde ilk olarak, Kıpçak lehçesine aktarılmış ve bu lehçeyle söylenmiştir. Ortaya çıkarılan Kıpçak dil yadigârlarının çoğu Arap alfabesiyle yazılmıştır.

* Kazakçadan Aktaran : *Mehmet Gümüşkılç.*

** Kazakistan, Almatı, Milletlerarası İlimler Akademisi Öğretim Görevlisi.

Bugünkü yazı örneğimizi yani alfabemizi, Kril alfabesi esas alınarak meydana getirilmiş Kazak alfabesi olarak tanımlamaktayız. Kazak alfabesini, Rus Kril alfabesinden ayıran en önemli fark, bir çok kişinin de bildiği gibi, Kazak lehçesinde bulunan ve Kril alfabesinde bulunmayan Kazakçaya has hususî seslerin başka harfler ile işaretlenmiş ve belirtilmiş olmasıdır. Buna teorik ve pratik bir mesele zaviyesinden bakacak olursak, Kıpçak dilinin alfabesinin zamanla, kendine özgü bir biçimde meydana getirilmiş olduğu inkâr edilemeyecek bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır. Bu da beraberinde büyük bir problemi getirmektedir. Bunu çözmek için yapacağımız ilk iş, Arap alfabesiyle meydana getirilmiş Kıpçak yazı dili hakkında söz serdetmek olacaktır. Şimdi, Arap dilinde söylenmeyen fakat Kıpçak dilinde daima fonem sayılan dört sesin /p, g, ç, ñ/ gösterilme yollarını inceleyeceğiz. Kıpçak dilinde bulunan başka seslerin işaretlenmesi için de Arap alfabesinin bütün imkânlarından faydalanılmıştır. Meselâ : Bir sesi vermek için bir çok harfin işareti kullanılmıştır. Bu harflerin yazı dilinde nasıl kullanıldıklarını araştırmak, başlı başına bir inceleme konusudur.

/P/ FONEMİNİN GÖSTERİLME YOLLARI

Patlamalı, sert-dudak ünsüzü olan /p/, kelimelerin içinde «ba» olarak verilmektedir.(1)* 'köp-kök' [açık ve masmavi gökyüzü] (5, 8)¹ misalinde olduğu gibi. Bu ses, bazen Farsçadaki şekliyle altına üç nokta konulan diakritik [fonetik işaret] (sesi doğru göstermek için sesin üstüne veya altına konulan işaret) /b/ ile de verilmektedir. (2) 'süpür' [süpür-] (174, 21) misalinde olduğu gibi Yukarıda verilen ve *el-Kavânînü'l-Külliyye* adlı kitapta bulunan birinci kelimenin yazılışında /p/ ünsüzü mevcuttur, diyebilme-mize karşı, ikinci kelimenin yazılışında bulunan ünsüzün /p/ olduğunu açıkça görmekteyiz. Misal olarak şu kelimeleri karşılaştıralım : *el-Kavânînü'l-Külliyye* adlı el yazmada geçen 'yabıştır'

* Parantez içindeki rakamlar, makalenin sonunda verilen Arap harfleriy-le yazılmış kelimeleri ifade etmektedir. Rakamların yanında verilen kelimelerin Arap harfli yazılış biçimlerine, makalenin sonundaki listeden bakılabilir.

1 Parantez içindeki virgülle ayrılmış birinci rakam, el yazmadaki (*el-Kavânînü'l-Külliyye*'deki) sayfa numarasını, ikinci rakam ise satır numarasını göstermektedir.

[yapıştır-, birleştir-] (75, 9) kelimesi, Eski Türk yazıtlarında ‘yapşın’ [sabitleştirmek, birbirine tutturulmak, dikilmek, yapıştırılmak]; ‘yapış’ [yapışma] ve ‘yapşur’ [yapıştırmak birleştirmek] olarak geçmektedir [D.T.C. syf. 236]². *el-Kavânînü’l-Külliyye* adlı el yazmada ‘but’ [put, ağaçtan yapılan tahta kapkacak] (61, 7) kelimesi, Kazak edebî dilinde bugün «but», konuşma dilinde, ağızlarda «put» şeklinde kullanılmaktadır. Demek ki, Ebû Hayyân’ın «saf ba» olarak adlandırdığı yukarıda verdiğimiz birinci şekil, yumuşak sessiz bir harf olan «b» harfi ile işaretlenmişse de «saf olmayan ba» olarak adlandırdığı /p/ (3) ünsüzünün karşılığını da vermektedir. Daha açık olarak ifade edersek, Ebû Hayyan’ın «saf olmayan ba» olarak gösterdiği ünsüzü, Mahmut Kaşgârî «sert ba»³ olarak adlandırır.

Patlamalı, sert bir ses olan /p/ ünsüzünün, /b/ (4) ile gösterilmesi Ortaçağ filolog âlimlerinin ve Cemaleddin et-Türki’nin eserinde karşımıza çıkmaktadır. *et-Tuhfetü’z-Zekiyye, Tercümân-ı Türkî ve Arabî* ve başka eserlerde /p/ ünsüzünü gösteren iki çeşit işarete (5) rastlamaktayız.

Ş. Telegdi /p/ ünsüzünün transliterasyonu hakkında : «Yazarımız, (*el-Kavânînü’l-Külliyye* yazarından bahsetmektedir. [D.S.], /p/ ünsüzünün Farsçadaki şekline yabancıdır. [syf. 286]»⁴ diye fikrini ortaya koymaktadır. Bu düşünce bir bütünlük içinde ele alındığında bize doğru gibi gelmektedir. Bu fikir, /p/ ünsüzünün transliterasyonu için /b/ ünsüzü kullanılması sebebiyle doğru kabul edilebilir. Misal : ‘öbti’ (9, 3) kelimesinin, ‘öpti’ [sevdi] şeklinde olması gerekirdi. Fakat el yazma kitaplarındaki gerçekler, bu gibi tek taraflı bir düşünceye geçit vermemektedir. Yani bu misallerden, *el-Kavânînü’l-Külliyye* adlı kitapta /p/ ünsüzünün Farsçada kullanılan şekli verildiği için kitabın müellifinin bu sesi bildiği sonucunu çıkarıyoruz. Misaller : (6) ‘paygambar’ [peygamber] (143, 131) (7) ‘süpürgen’ [süpürge, süpüren] (74, 12).

2 *Dverni Tyorskiy Slovar, (Eski Türk Sözlüğü)*, Hauka, L. (Leningrat) 1969, syf. 236.

3 Mahmut Kaşgârî, *Divânu Lugâti’t-Türk*, Urumçi 1981, syf. 9.

4 «Eine turkische grammatik in arabischer sprache aus dem XV. Jhd.» Von S. Telegdi. *Korosi csoma archivum*, I. Ergänzungsband H. 3. Budapest, 1937, s. 286. «Gelecek göndermelerde kısaca Ş. Telegdi olarak geçecektir.»

el-Kavânînü'l-Külliyye'de geçen bazı kelimelerdeki /p/ ünsüzünün /f/ (8) ile gösterilmesi, imlâ özelliklerindedir. Misaller : (9) 'arfa' [arpa] (63, 12), (10) 'şıfşak'⁵ [küçük serçe] (62, 14), (11) kirfik⁶ [kirpik], (12) 'gülef'⁷ [gül, kızıl gül] (63, 10), (13) 'öfke' [öfke] (61, 10), (14) 'kaflan' [kaplan] (62, 6). Biz bu konuda Ş. Telegdi'yle aynı fikri paylaşmaktayız. Bu kelimelerde bulunan /f/ ünsüzünün, sert bir ünsüz olan /p/ ile söylenmesi gerekmektedir. Görüşümüzün doğruluğunu ispatlamak için, bakınız : «*Tercümân-ı Türki*'de 'arpa, çıpçuk, kerpik, gülab, kaplan' [kirpik, çıpçık, gül suyu, kaplan], *İssledov (Araştırma)*, s. 86, 105, 143, 156, 220; *Codeks Cumanikus*'ta 'arpa, çıfçık, kirpik, gülab, külaf, öpke' GSS⁸, s. 183.; a.g.e. «Kazakçada arpa, şıfşık (şımşık), kirpik, ökpe [öfke] (ağızlarda öpke), kabılan [kaplan] (kapılanbek [Bir erkek ismi.])»

El yazma müellifinden öğrendiğimize göre Türk dilindeki /f/ ünsüzü, Arap dilindeki /f/ ünsüzünü tam olarak karşılayamamaktadır. Bu ünsüzün neye karşılık olduğunu bilmemiz için Arap alfabesindeki harf sistemi bize yetmemektedir. Yazar gibi söylersek : «.../f/, burada doğru tespit edilememiştir.» (4, 16). Böylece /b/ ünsüzünün karşılığı olarak, el yazmasında yumuşak dudak ünsüzü olan /b/ ve sert ünsüz /p/ verilmiş ve sert ünsüz /p/, /f/ ile işaretilenmiştir. Ş. Telegdi, /f/ ünsüzü ile yazılmış (19) 'ferişte' [ferişte] (58, 2) kelimesinin içindeki /p/ ünsüzünü /f/ (20) ile vermektedir (Ş. Telegdi, s. 309).

Bazı Arap dili yazarlarına göre /p/ ünsüzü, açık bir şekilde /f/ ünsüzü ile birleşmektedir. Bu, Türk lehçelerini konuşanların bu

5 Ş. Telegdi'ye göre bu kelime yanlış verilmiştir. Karşılaştırmız : *Tercümân-ı Türki*'de : 'çıpçuk' [küçük bir kuş cinsi], (Müellif nüshasında 10. sayfa), A. K. Kurşjanof, *İssledovaniye Pa-Leksike (Tyorsko-Arabskova Slova) Sözlük Araştırmaları (Türkçe-Arapça Sözlük)*, Nauka, Alma-Ata, 1970, c. 220. (Gelecek göndermelerde kısaca *İssledov* olarak geçecektir.)

6 Karşılaştırmız. *Tercümân-ı Türki*'de (15) 'kirfik' [kirpik], (16) 'kerpik' [kirpik] (Müellif nüshasında. 20. sayfa), *İssledov*, s. 143-146.

7 Ş. Telegdi, bu kelimeyi *Rose* diye aktardı. Kelimenin başka bir manasının da olması mümkündür. Çünkü (17) 'gül' [gül], (18) 'gülef' [gül suyu, gül özü] (75, 14) demektir.

8 K. Grönbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischher Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhag, 1942. kısaca : GSS.....)

sesi telaffuz ederken farklı telaffuz etmemeleri, farklı telaffuz eden olsa bile bunun pek anlaşılması sebebiyledir. Bu yüzden el yazma müellifleri, bunları «el-bâ, el-maşûbeh, bi-fa el-muşan» terimleri ile vermişlerdir (Ş. Telegdi, s. 285). Burada O. Pritsak'ın görüşü meseleye ışık tutmaktadır : Arap-Kıpçak dili çalışmalarının teorik kısmında, Kıpçak sesleri olan /p/ ve /ç/, yani saf /b/ ve /dj(c)/ ünsüzleri, Arap dilindeki «el-maşûbe [zaman, devir, aralık]» kelimesinde olduğu gibi «f» ve ona benzeyen «ş» harfi ile belirtilmektedir (O. Pritsak⁹ s. 76-77). Bu sesler değişik biçimlerde yazılmıştır : a) /p/ ünsüzü, Arapça /b/ ile. (*Tercümân-ı Türkî, Bulgatul-Müştâk*) b) Sert /p/ ünsüzü Arap alfabesindeki /f/ ile. (*el-Kavânînü'l-Küllîyye*) c) Üzerinde fonetik işaret bulunan (el-meşûbe) /b/ ile. (*Ebû Hayyan*) d) Farsçadaki şekliyle altına üç nokta konulmuş /b/ ünsüzü ile (*Tercümân-ı Türkî, eş-Şuzûru'z-Zehebiyye*).

Bazı Kıpçakça kelimelerin Arap alfabesinde bulunan /f/ ünsüzü ile yazılmasından hareketle bunun, bugünkü Kazak dilinin tarihî fonetiği ile doğrudan bağlantılı bir mesele olduğunu da ortaya koymak (söylemek) gerekmektedir. /f/ ünsüzü, aslında Türk lehçelerinin hiç birinde yoktur. Çok eski Türk dillerinin yazma yadigârlarından bugüne kadar gelebilen ve az çok elimizde bulunan örneklerde geçen /f/ sesli kelimeler, başka dillerden dilimize giren kelimeler olarak sayılmaktadır. Misal : M. Kaşgari'nin *Divânü Lügâtî't-Türk* adlı kitabında «furhan» (burhan, but, idol, kumir) şeklinde bir kelime geçmektedir. Bu kelime daha sonra «burkan» olarak yazılmıştır. (Karşılaştırmamız : Kazak lehçesinde «burkan, burhan» şeklinde kişi adı vardır.) Bu anlatıklarımızı özetlersek : /f/ ünsüzü, Türk lehçelerinde öz Türkçe bir ses değil, yabancı bir sestir. Yani alıntı bir harftir. Şimdi *el-Kavânînü'l-Küllîyye* adlı kitapta geçen alıntı kelimelerin değil de saf Türkçe yani Kıpçakça bazı kelimelerin /f/ ile yazılmasının sebebine gelince, bunun iki sebebi olabilir : 1) Arap alfabesinde /p/ ünsüzü yoktur. 2) Bundan dolayı müellifin, /p/ ünsüzünün fizyolojik hususiyetini tam olarak bilmemesi normal olarak karşılanmalıdır. Bununla birlikte onun, /p/'nin karşılığının /f/ olmadığına şüpheyle yaklaşması, yani /p/

⁹ O. Pritsak, *Philologiae turcicae Fundamenta*, t. I, Wiesbaden, 1959, s. 77. Gelecek göndermelerde (kısaca, O. Pritsak.....)

ünsüzünü Farsça (21) harfi ile işaretlemesi, yazarın büyük bir içtihat sahibi ve âlim birisi olduğunun delilidir.

Bugünkü Kazak dili gramerlerinde sızıcı, sert dış-dudak ünsüzü olan /f/ ünsüzü, alıntı ses diye geçmektedir. /v, ɸ, f/ fonemleri, Kazakçaya, bir bütün olarak, Rus dilinin etkisiyle Rusçadan giren fonemlerdir. /f, v/, fonemlerine Kazakçada sadece Rus dilinden giren kelimelerde rastlanmaktadır. /v, f, ɸ, ç (tsı), ç/ ünsüzleri, Kazak alfabesinde, Rusça kelimeleri yazma ve söyleme ihtiyacından dolayı kullanılmıştır. Fakat avam tabakasından olan Kazaklar /v, f/ ünsüzlerini telaffuz edememektedirler¹⁰. Bu görüşlere, belirli bir fonetik zaviyeden bakıldığında doğru kabul edilebilir. Fakat meseleyi tarihi ve tabii seyrinde takip edersek, şunlar ortaya çıkar : Bu ünsüzlerin içinde ilk olarak ele alacağımız /v/ fonemi, Türk lehçelerinde kadim zamandan beri ola gelen fonemdir. İkinci olarak söz edeceğimiz /f/, ile /ɸ/ ünsüzleri ise, evvelki zamanlarda Arap dilinden geçen seslerdir. XI-XII. asırdaki Arap âlimleri, 'Kıfçak' [Kıpçak], 'arfa', [arpa] v.b. diye yazarken daha sonraki yıllarda Kazak âlimleri de 'fayda' [fayda], 'Farız' [Farsça] v.b. gibi kelimeleri /f/ ile yazmışlar, öz Türkçe kelimeleri ise hiç bir zaman /f/ ile yazmamışlardır. (Misal : Abay'ın şiirlerinin Mirseyit tarafından yazılan el yazmasına bakınız.)

Değişik devirlerde, eski Got, Lâtin ve Ermeni alfabeleriyle yazılmış olan eski Kıpçak yadigârlarını Arap diliyle yazılan yazma yadigârlarla karşılaştırırsak Memluk ülkesinde kullanılan Memluk Kıpçakçasında, sert ünsüz /p/'nin yer aldığını ve bu sesin kendi özelliği ile telaffuz edildiğini, bunları dolaylı Türk dilini araştıran ve öğrenenlerin de dikkatini çektiğini anlamak o kadar zor değildir. Bu /p/ ünsüzü, yumuşak, patlamalı, çift-dudak ünsüzü /b/ ile kıyaslandığında, sert, patlamalı, çift-dudak ünsüzü olarak kabul edilmektedir.

10 I. Kenesbayev, *Kazirki Kazak Tili (Bugünkü Kazak Dili)*, Almatı, 1954, s. 131-132; C. Mirzabekov, *Kazak Tiliñi Fonetikası (Kazak Dilinin Fonetigi)*, 1993, s. 34-126.

/G/ FONEMİNİN GÖSTERİLME YOLLARI

El yazmada (*el-Kavânînü'l-Külliyye*'de), patlamalı ünsüzler diye adlandırılan yumuşak /g/ ile sert /k/ ünsüzleri, «kef» harfi ile yazılmıştır. (22) 'kölge' [gölge] (58, 8), (23) 'kögüs' [gövde, göğüs] (60, 18). Ş. Telegdi'nin belirlediğine göre, /g/ harfi için özel bir işaret yoktur. Bu ses, /k/ ünsüzünde olduğu gibi «kef» harfi ile yazılmıştır. El yazma müelliflerinin verdikleri bilgilere göre, aşağıda vereceğimiz ekleri ve kelimeleri /g/ ile söylemek gerekir : 1) -gil emir eki. (8, 15); 2) gelecek zaman eki- gey (12, 1); 3) -gen eki (50, 2); kelimeler : 'örgün (yaygın, ortaya çıkmak), güt (bekle!)'¹¹.

Arap edebî dilinde /g/ harfi bulunmaması sebebiyle, bu harfin grafik işaretinin gösterilmesi el yazma müellifine kolay olmamalıdır. Bu sebeple müellif, bu sesin kendi söylenme şeklini göstermeye çalışmıştır.

/Ç/ FONEMİNİN GÖSTERİLME YOLLARI

Dişsi, patlamalı, sert ve dil ucu ile telaffuz edilen /ç/ ünsüzü bir kaç yolla verilmektedir :

I. a) Farsça yazı örneğiyle -altına üç nokta konulan cim ile (yani Farsça ç harfi ile) : El yazmada «çim» harfi ile yazılan kelimeler azdır. Bu sebeple, bu kelimeleri bütünüyle gösterebiliriz : (24) 'içsin' [içsin] (7, 13), (25) 'içeyim' [içeyim] (7, 44), (26) 'içelim [içelim] (8, 5). b) Arap harfi «cim» ile : (27) 'içkey' [içecek] (12, 2), (28) 'içermen' [içerim] (12, 6), (29) 'içerbiz' [içeriz] (12, 8). Bu kelimeler sayı bakımından azdır. Yukarıdaki örneklerle sınırlıdır.

/ç/ ünsüzünün «cim» harfi ile gösterilmesinden yola çıkarsak, el yazmadaki «cim» harfi ile yazılan kelime ve eklerin bünye-

11 Bu kelimeyi 'küt' şeklinde okumak da mümkündür. [mala bakmak, malı beklemek, mala göz kulak olmak, bakmak] olarak aktarılabilir (76, 10). Ş. Telegdi kelimeyi, «Weide führen» şeklinde aktarıyor. *Codeks Cumanicus*'ta 'koylar küter.' [koyunlar bekler.] 'Olar koy bağadı.' [Onlar koyun bakar.] cümlelerine rastlanmaktadır.

lerinde bulunan /j/ ünsüzünü doğrudan /ç/ ile transkripsiyonlayabiliriz : «kılıç (kılıç), kögerçin (güvercin), on birinçi (on birinci)» v.b. kelimelerde olduğu gibi.

II. *el-Kavânînü'l-Külliyye* adlı el yazmada /ç/ ünsüzünü göstermenin başka bir yolu daha vardır. Bu kez harfin üstüne üç nokta konulan «hâ» (30) ve üstüne üç nokta konulan «cim» (31) harfinden faydalanılmıştır. El yazmada bu iki varyanta sadece iki kelime rastlanmaktadır. (32) («ha» üzerindeki üç nokta ile verilmiş.) 'kaç', [kaşınmak] (77, 9). (Ş. Telegdi de kelimeyi bu manada kullanmaktadır : 'kratzen' [kaşınmak, tırnaklamak]) ve (33) (Üstüne üç nokta konulan «cim» harfi ile.) 'kaçın' [kaşınmak] (77, 2) kelimesi. Karşılaştırınız : K. M. Rıfat, el yazmada verilen dip nota göre, (34) kelimesini (35) şeklinde, ikinci kelime olan (36) kelimesini ise değiştirmeden okumayı teklif eder. Bu meselede biz, kelime kökleri ve onların sözlük anlamından uzak olmaması sebebiyle Ş. Telegdi'nin bu görüşünü doğru olarak kabul etmekteyiz. Bu sebeple burada da O. Pritsak'ın : «Arap-Kıpçak dili çalışmalarının teorik bölümünde, Kıpçak dilindeki /ç/ ünsüzü, /ş/ (saf olmayan) ile birleşen /c/ ünsüzü ile verilmiştir.» şeklindeki görüşünü tekrar dile getirirmemiz normal olarak karşılanmalıdır.

O. Pritsak, bu fikrini devam ettirerek /ç/ ünsüzünün değişik bir tarzda; bazen «cim» ile, bazen «şın» veya üstüne üç nokta konulan «cim» ile, bazen de üstüne üç nokta konulan «hâ» -Farsça yazı örneği- ile verildiğini yazmaktadır /O. Pritsak., syf. 76/.

Ş. Telegdi'ye göre /ç/ ünsüzünü transkripsiyonlamak için (37) «şın» harfi kullanılmıştır. Fakat bu seslerin fizyolojik açıdan hangi seslere tekabül ettiğini («ç» mi yoksa «ş» mi olduğunu) ortaya çıkarmak için onları başka Türk lehçelerinin malzemeleri ile karşılaştırıp incelemek gerekir /Ş. Telegdi, s. 286/.

Bize göre el yazmada Farsça yazı örneği ile verilen /ç/ ünsüzü, bugünkü Arap alfabesinde bulunan «cim» harfi vasıtasıyla /j/ ünsüzünü karşılıyor olmalıdır.

Diğer eski Kıpçak yazma yadigârlarının malzemeleriyle karşılaştırdığımızda Arap harfi «cim»in asıl olarak hangi harfin karşılığı olduğunu söylemek bir hayli zordur.

Misal : *et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'deki (38) kelimesini 'çekmen' [dış örtü, bir elbise çeşidi] şeklinde okuyoruz (s. 11). Bu el yazmayı inceleyen ilim adamı M. Muttalibov 'çekmen' kelimesini «şækpen» transkripsiyonu ile verir. Bizim anlayışımıza göre, kelime kökünde Arap alfabesindeki «cim» harfi kullanılmıştır diye Eski Türkçe olan bu kelimenin bu şekilde asılsız olarak transkripsiyonlanması doğru değildir. Bundan dolayı «çekmen» kelimesini diğer Türk lehçelerindeki malzemelerle karşılaştırmak elzemdir. Bu kelime, *Codesk Cumanikus*'ta «çekmen» (G.S.S. s. 74) olarak geçmektedir. Bu yüzden Arapçadaki «cim» harfinin sedasız /ç/ ünsüzü yerine kullanıldığını kabul etmek doğrudur. Bunun gibi misaller *et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de az değildir. Misaller : 'eçki' [keçi] (s. 11), 'çekertige' [çekirge] (s. 11), 'açık' [açık] (s. 11), 'açtı' [açtı] (s. 31), 'bakça' [bahçe] (s. 8) v.b. gibi. Bu söylenenlerden şu sonuç ortaya çıkmaktadır : Müellif yazmasındaki «cim» harfinin aşağı tarafına konulan üç nokta, yazarın elinden çıkmamış, bilakis daha sonra el yazmadan yararlanan veya aktaran kişinin eliyle metne girmiştir. (39) 'yiniçlendi' [incelendi] (syf. 22) v.b. kelimelerde olduğu gibi.

O devirdeki Arap dilli eski Kıpçak yazma yadigârlarının malzemelerini karşılaştırdığımızda, Arap alfabesindeki «cim» harfinin üç ünsüzü -j, ç ve ş ünsüzlerini- karşıladığını, fakat Farsça yazı örneğinde bulunan üç noktalı «hâ» (40) harfinin bu gibi özelliklere sahip olmadığını, sadece /ç/ ünsüzünü karşıladığını görmekteyiz.

/Ñ/ FONEMİNİN GÖSTERİLME YOLLARI

Burundan çıkan, genizsi, damak ünsüzü olan /ñ/, Mahmud Kaşgârî'nin eserinde «burun nunu» diye isimlendirilmiştir. /ñ/ ünsüzü, *el-Kavânînü'l-Küllîyye* adlı yadigârda ve Arapça yazılan Türk dili ile ilgili başka çalışmalarda Arap alfabesinde bu sesin karşılığını doğru olarak verebilecek grafik işaret olmaması sebebiyle çeşitli şekillerde verilmiştir :

1) Geniş ağızlı Arap harfi «nun» (41) ile verilmesi : (42) 'keñ' [geniş, büyük] (24, 2), (43) 'olturmañız' [oturmayınız] (13, 4) misallerinde olduğu gibi. Bol ünlü /ñ/ ünsüzünün bu şekilde karşılanmasını, Türk lehçelerinin fonetik özellikleri ile ilgili eserler vermiş olan Ortaçağ yazarlarından Mahmud Kaşgârî, Ebû Hayyan,

Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah et-Türki'nin kaleme aldıkları ve daha başka yazarları belli olmayan yadigârlardan öğreniyoruz.

2) Genizsi /ñ/ünsüzünün karşılığını vermek için ikinci bir geniş ağızlı harf olan «kef» (44) harfi kullanılmıştır : (45) 'keldiñ mi?' [geldin mi?] (14, 17) misalinde olduğu gibi.

3) Bazen «nun» ve «kef» harfinin beraber kullanılması ile : (46) 'keldiñ mi?' [geldin mi] (14, 16); bol ünlü bir ünsüz olan /ñ/, *et-Tuhfetü'z-Zekiyye ve Bulagatü'l-Müştâk* adlı yadigârlarda seyrek de olsa bu şekilde verilmektedir. Ş. Telegdi, «nun» ve «kef» harflerinin birbiri ardınca kullanılması ile gösterilen damak ünsüzü olan /ñ/'nin kelimenin sonunda 2. teklik şahıs zamir çekiminde ortaya çıktığını göstermektedir : a) -uñ : 'turuñ' [durunuz] (7, 1); b) diñ : 'yediñ' [yedin] (2, 14); c) uñ : 'kuluñ' [kulun] (46, 7) /Ş. Telegdi., s. 287/.

4) Ağızdan ağıza aktarılan /ñ/ ünsüzü, bazen «nun» ve Farsça «g» harflerinin birbiri ardınca kullanılması ile «ng» şeklinde de görülmektedir. (47) 'tengiz (teñiz)' [deniz] (58, 16), (48) 'yengi (yeñi)' [yeni] (64, 15) misallerinde olduğu gibi.

5) «nun» ve «gayın» harflerinin birbiri ardınca kullanılışı da /ñ/ ünsüzünü vermektedir : (49) 'donguz (doñuz)' [domuz] (62.10) misalinde olduğu gibi. Bu art arda gelen iki harf bazen kendi aralarında yer değiştirerek de kullanılabilir : -ğñ : (50) 'tağnla (tañla)' [erken, erkenden] (36, 2) misalinde olduğu gibi.

Ş. Telegdi'ye göre «tiglen, egse, tağnla» kelimelerine grafik yönden bakıldığında bu kelimeler istisna sayılmaktadır. Devamla, burada şaşılacak hiç bir şey yoktur. Sadece Arap yazısında değil, Gotik eski yazısında da /ñ/ ünsüzünü tam olarak gösterecek bir işaret veya harfin olmaması sebebiyle, bu ünsüz çeşitli işaretler ile gösterilmiştir. Buradaki /ñ/ ünsüzü, yukarıda da geçtiği gibi «k, ğ, ğñ» işaretleri ile verilmektedir. (51) 'eñse' [ense] (M. Rifat'ta (52) 60, 16), tağnla = tañla [sabah vakti, sabahleyin]; tiñlen' [dinlen, kuvvetlen] (9, 2); (74, 2), T. Houtsma'da 'ngs (eñse)' [ense], *Codesk Cumanikus'ta*- 'engse (eñse)' [ense], 'tiñıl' [dinlen, kuvvetlen], 'tanda' [sabahleyin] kelimeleri bu tarzda verilmektedir.

Yabancı dillerde basılan eserlerde /ñ/ ünsüzünün bu şekilde verilmesi, âdet üzere sürüp gitmektedir.

6) /ñ/ ünsüzü bazen «ğ» işareti ile de verilmektedir : (53) 'sağa (saña)' [sana] (21, 22) örneğinde olduğu gibi.

Ş. Telegdi'nin yazısına göz atıldığında /ñ/ ünsüzü, ağız ünsüzlerinin arasında adet olduğu üzere «ng» (tengiz, yengi), dudak ünsüzlerinin arasında da «ng» (donguz) veya «ğ» (sağa) harfleri ile yazılmış görülmektedir (Ş. Telegdi, s. 287). Telegdi, bu ünsüzlerin her kelimenin içinde bulunan kalın veya ince ünlülere bağlı olarak yazılması gerektiği fikrine taraftar gibidir.

7) /ñ/ geniz ünsüzü, «nun» harfinin yanına ilâve olarak gelen (nun harfinin yanına eklenen) çeşitli fonetik işaretlerle de verilmektedir. Bu grafik şekilde «nun» harfi, Farsça yazı örneği ile yazılan, üstüne fonetik işaret olarak «kef» harfinin kelime başındaki yazılış şeklinin küçültülmüş bir biçimi ve Arap alfabe sisteminde hece arasında kullanılan bir işaret olan «sükûn»un da bu şekle ilâve edilmesiyle yazılmıştır. / (54) / (55) 'turuñ' [durmak] (7, 1) kelimesinde olduğu gibi. Burada «sükûn» işareti, «nun» harfinin noktasının tam üstüne, fonetik işaret ise onun sol yanından daha aşağıya yerleştirilmiştir. Bazı kelimelerde ise /ñ/ ünsüzünün bu gösterilen yazı örneğine bir fonetik işaret -nokta- de eklenmiştir. Bu nokta, «sükûn»un sağ tarafının biraz aşağısına konulmuştur. (56) 'beñzer' [benzetmek, benzer] (28, 14) kelimesinde olduğu gibi.

8) El yazmada tesadüf edilen ve /ñ/ ünsüzünün karşılığı olan «nun» harfi ile üstüne üç nokta konulan «kef» harfinin birbiri ardınca yazılması ile : Bu defa da «kef» harfi «nun» harfinden sonra yazılmaktadır. (57) 'teñiz' [deniz] (58, 15) misalinde olduğu gibi. Bu yazılış şekline Mahmud Kaşgarî'de ve *Bulgatı'l-Muştâk* adlı el yazmada çokça rastlanmaktadır.

9) «nun» harfinin tekrarlanması ile de /ñ/ ünsüzünün karşılığı verilmektedir. Birbiri ardınca yazılan iki «nun» harfinin sol yanındaki dışının üstüne «sukûn» işareti konulmuştur. (58) 'kirdiñiz' (girdiniz) (2, 16) kelimesinde olduğu gibi. El yazma dilindeki bu grafik özellik anlaşılmamıştır. Ş. Telegdi, (59) 'mañgay' (ata oturmak, at ve öküz cinsinden olan hayvanlara oturmak, binmek) (26,

12) kelimesine «minengâi) şeklinde yanlış mana vermektedir (Ş. Telegdi, s. 319). Bize göre «mañgay» kelimesi sadece Memluk Kıpçaklarına ait ağız özelliğine sahip bir kelime olmalıdır. Hulâsâ, bu görüşün yine de araştırılması gerekir.

Ş. Telegdi, *el-Kavanîni'l-Küllîyye* adlı el yazma müellifinin, /ñ/ ünsüzünün karşılığını vermek için bu şekilde bir çok grafik işaretten faydalandığını göstermiş, fakat onun (/ñ/ ünsüzünün), yakın ağızlardaki (yani yakın lehçelerdeki -D.S.-) /ñ/ ünsüzü ile karşılaştırılmasına pek temas etmemiştir. O, kitapta (başvuru kitabında) /ñ/ ünsüzünün sadece 'ken' (geniş), Kumanca 'ken'; 'tan' (tan), Kumanca 'tan' gibi kelimelerin sonunda değil şu gibi kelimelerde kelimenin ortasında da kullanıldığını göstermiştir. Misal : 'yanak' (yanak), Kumanca 'yañak'; Houstma'da 'yañak'. Alim, /ñ/ ünsüzünün başka sesler göz önüne alındığında bir çok değişik grafik işaretlerle verildiğine kanaat getirip, onun (/ñ/ ünsüzünün) daha çok grafik, ortagrafik ve semantik tarafları üzerinde durmuştur. Kendisi netice olarak : «Bu hallerin hepsinde ben, bizim müellifin (*el-Kavânîne'l-Küllîyye* müellifinin -D.S.-) yazı örneğini ve benim yazı stilimi ortaya koydum. Bu sonuçları temel ve sadece tek doğru olarak kabul etmemenizi isterim.» (Ş. Telegdi, syf. 287) diyerek hatırlatmada bulunuyor.

O. Pritsak'a göre, «sağır kefin (en-nûnu'l-magnûne)», yani /ñ/'nin karşılığının değişik şekillerde verilmesine sıkça rastlanmaktadır. (Karşılaştırın : M. Kaşgârî : «Bu sesi-/ñ/ ünsüzünü- Türk olmayan halkların telaffuz etmesi çok zordur.» demektedir.

Tercümân-ı Türkî adlı kitapta, /ñ/ ünsüzü, dört şekilde verilmektedir : 1) «nûn» 2) «kef» 3) art-damak sessizlerinden olan «gayn» ve 4) üstüne üç nokta (fonetik işaret) koyulan «kef» (ön-damak sessizi) ile. Ebu Hayyan bu ünsüze «burun nûnu (en-nûnu'l-hayşumî)» demektedir ve onu (bu sesi) aşağı tarafına üç nokta konulan «nun» harfi ile işaretlemektedir. Bu harf, *Bulgatu'l-Müştâk* adlı el yazmada «nun» ve «kef» fonetik işareti ile yazılan «nun» (ön-damak ünsüzü olarak) ve ««kef» fonetik işareti ile yazılan ve birbiri ardınca kullanılan «nun» ve «gayn» harfleri (art-damak ünsüzü olarak) ile verilmektedir. Yine bu harf, *et-Tuhfetü'z-Zekiy-ye* ve *eş-Şuzûru'z-Zehabiyye* adlı el yazmalarda «nun» ve «kef»

harflerinin birbiri ardınca kullanılmasıyla verilmektedir. *el-Kavânînu'l-Külliyye* adlı el yazmada ise, hece sonundaki «gayın», kelime sonundaki «nun» ve «kef» harflerinin birbiri ardınca kullanılması ve kelime içinde ön-damak ünsüzleri sırasında «nun» ve «kef» harflerinin birbiri ardınca kullanılması ve art-damak ünsüzleri sırasında da «nun» ve «gayın» harflerinin yan yana kullanılması ile gösterilmektedir. Fakat bazı kelimelerde burun sesi /ñ/'nin yerine /ñ/ ünsüzü konulmuştur (O. Pritsak, syf. 77)¹².

Yukarıda söylenen görüşleri toparlarsak netice olarak : *el-Kavânînu'l-Külliyye* adlı el yazmada bulunan /ñ/ ünsüzünün dokuz çeşit grafik şekil ile gösterildiği ortaya çıkacaktır. 1) (60) «nun» ile, 2) (61) «nun» ve fonetik işaret «kef» ile, 3) (62) birbiri ardınca yazılan iki «nun» harfi ve «kef» fonetik işareti ile, 4) (63) «gayn» ve «nun» harflerinin yan yana yazılması ile, 5) (64) «kef» ile, 6) (65) işareti içinde dik olarak koyulan iki diakritik noktası olan «kef» ile, 7) (66) «nun» ve üstüne üç nokta koyulan «kef» harfi ile, 8) (67) bitişik olarak yazılan iki «nun» harfinin kelime ortasındaki görünüşü ile, 9) sadece (68) «gayn» harfi ile.

«Nazal n (/ñ/)» sesinin eski el yazmalarda dokuz çeşit işaret ile gösterilmesinden dolayı ortaya çıkan şekillerin transkripsiyonlanması zor değildir. Fakat mesele burada, bugünkü Kıpçak dilinin devamı olan lehçelerde veya başka bir lehçede, «kirdiñiz» (girdiniz) şeklinde söylenen bir kelimenin ikinci bir lehçede «kirdigiz» (girdiniz) şeklinin de kullanılmasının bir çok yerde mümkün olması tarzına bürünmektedir. Bu iki çeşit kullanımın eski Kıpçak yazma yadigârlarında olmasa bile, bugünkü Kıpçak lehçelerinin herhangi birinde, daha başka olarak da eski Türk diline uygun (Misal olarak, *el-Kavânînu'l-Külliyye*'nin diline yakın) ve benzer lehçelerin birinde kullanılıverilmesinin doğru bir temele dayandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden bu sesin özel yazılış şekillerini, metni oluşturan kelimelerden ortaya koyup çıkarmak gerekmektedir. Serdedilen bu meseleleri bir araya getirdiğimizde hangi yerde «nazal n (/ñ/)» ünsüzünün /n, k, ğ, ğn, nğ/ veya /nn/ şeklinde verildiğini açık ve net olarak belirtmek lâzımdır.

12 Üzülerek belirtiyim ki, O. Pritsak'ın gönderme yaptığı *el-Kavânînu'l-Külliyye*'nin 78. sayfasında «sağır kef (nazal n)» ile seslendirilen kelimeler yok.

Yukarıda belirtilen Ş. Telegdi ve O. Pritsak'ın geniş fikirleri ile el yazmaların malzemelerinden ortaya çıkan netice şudur : Bunun sesi olan /ñ/ ünsüzünün karşılığını göstermek için kullanılan harflerin grafik özelliği bu sesin telaffuzuyla doğrudan bağlantılıdır. /ñ/ ünsüzü eğer /ğn/ veya /ğ/ ile verilirse art-damak sesi olarak kullanılır. Bu ses, /n/ şeklinde yazılırsa onu, ön-damak veya art-damak sesleriyle beraberce kullanımına bakarak ayırabiliriz.

Bu söylediklerimizden sonra *el-Kavânînü'l-Külliyye* adlı el yazmadaki ünsüzleri aşağıdaki tabloda şu şekilde gösterebiliriz :

14	p	be	ب	بب	پ	پپ
		pe	پ	پپ	ف	فف
		fe	ف	فف	ب	بب
15	r	re	ر	رر	ر	-
16	c	sin	س	سس	ص	صص
		sad	ص	صص	س	سس
17	t	te	ت	تت	ط	طط
		ti	ط	طط	ت	تت
18	f	fe	ف	فف	ف	فف
19	h	ha	ح	حح	خ	خخ
		hi	خ	خخ	ح	حح
20	h	he	ه	هه	ه	هه
21	v	vav	و	وو	و	-
22	ş	şin	ش	شش	ش	شش
23	ç	çe	ع	عع	ج	جج
		çe	ج	جج	ع	عع
		cim	ج	جج	ع	عع
		çe	ع	عع	ش	شش
		şin	ش	شش	ش	شش

MAKALEDE GEÇEN ARAP ALFABESİYLE YAZILMIŞ KELİMELER

(1)	كَبُكُكْ	(24)	اِجْ سِينْ	(47)	تنکز
(2)	سِرُّ	(25)	اِجْ يَمْ	(48)	يَنكِي
(3)	(ب)	(26)	اِجْلِمْ	(49)	ضَغْفُزْ
(4)	(ب)	(27)	اِجْكَائِي	(50)	تَغْنَلَا
(5)	(پ، ب)	(28)	اِجْرَمَنْ	(51)	اكسا
(6)	پيغَنبِرْ	(29)	اِجْرَبِزْ	(52)	انكسه=اكسا
(7)	سِرُّكَنْ	(30)	اشخا	(53)	سغا
(8)	(ف)	(31)	اشخا	(54)	انث
(9)	أَرْفَهْ	(32)	فَاغْخْ	(55)	طَرْفْ
(10)	شَفَشَقْ	(33)	فَاغْجِنْ	(56)	بَغْنُزْ
(11)	كَرْفَكْ	(34)	فَاغْ	(57)	تَنكِرْ
(12)	كُلْفْ	(35)	فَاشْ	(58)	كَرْدِنَنْزْ
(13)	أُنْكَا	(36)	فَاغْجِنْ	(59)	مَنْغَايْ
(14)	قَفْلَانْ	(37)	ش	(60)	ن
(15)	كَرْفِيْقْ	(38)	جَاكَمَانْ	(61)	نك
(16)	كَرِيكْ	(39)	اِبِنْجَلَنْدِي	(62)	نَمِي
(17)	كُلْ	(40)	اشخا	(63)	غن
(18)	كُلْفْ	(41)	ان ا	(64)	ك
(19)	فَرِشْتَهْ	(42)	كن	(65)	لَقْ
(20)	(ف)	(43)	أَطْرَمَنْزْ	(66)	شك
(21)	(پ)	(44)	اك ا	(67)	نن
(22)	كُلْكَائِي	(45)	كَلْدِكَمْ	(68)	مغ
(23)	كُكْسْ	(46)	كَلْدِنْ كِمْ		